
ЯЗЫКОЗНАНИЕ. ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ. ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 811.352.3

DOI: 10.31007/2306-5826-2019-3-42-107-114

АДЫГЭБЗЭ ШЫЛЭЦЭХЭР НЭХЬЫБЭРЭ Е НЭХЬ МАЩЭРЭ КЪЫЗЭРЫХЪУ ИЭМАЛХЭР

Бишо Борис Чмал и къуэ, филологие шлэныгэхэмклэ доктор, Гуманитар къэхутэныгэхэмклэ институтым – Федеральнэ къэрал бюджет шлэныгэ Гуэхушлэлэ «Урысейм шлэныгэхэмклэ и академием и Къэбэрдей-Балъкъэр шлэныгэ центр» Федеральнэ шлэныгэ центрым» и филиалым и адыгэбзэ секторым и шлэныгэ лэжыаклуэ пашэ, kbigi@mail.ru

Мы тхыгэр теухуаш адыгэбзэ шылэцэхэр къызэрыху шылкэхэр зэпкърыхыным, абы къызэшлэубыдэ апхуэдэ псалъэхэр куэду къэзыгэшлэхэри, мащлэ дьдэ флэкла зыхузыфлэмыкнэ Иэмалхэри. Цлэхэм я къэхьуклэмрэ лэжыгэшлэхэм я къэхьуклэмрэ нэхьышхьэу зэрызэшхьэщыкнэри иужьрейхэм я деж лэабжэгуэсэхэм, нэхь пыухыклауэ жыплэмэ, лэабжэпэхэм (лэжыгэшлэ къэзыгэшлэ лэабжэпэхэм превербклэ йоджэ) бжыпэр зэралыгьырщ. Цлэхэм я деж лэабжэпэхэм псалъэ закьуэтлэкуэуэххэщ къагэшлэр, лэабжэужьхэм куэд къагэхьуркъым. Мыбдеж нэхь убгьуауэ къышагэ-сэбпыр псалъэпкъхэр е псалъэхэр зэхэгэхьэнырщ. Мы лэжыгэм шызэхэгэклэщ шылэцлэ къэхун папшлэ сыт хуэдэ псалъэ лэпкъыгьуэхэр нэхьыбэрэ зэхэувэми. Гулытэншэу кънакыым бзэм и лексикэм зэрызиужь нэгьуэщлэ унэтлэныгэхэри – конверсиер, псалъитлэ шызэхыхьэклэ е япэм е етлэуанэм шыщ лыхьэм къытригэзэжу къэхьухэр. Дэтхэнэ зы лэужыгьуэри шапхэ нэлурытхэмклэ шлэгэбыдаш.

Мы лэжыгэм, Къумахуэ М.И. и гьуазэу, къышыгэлэгуэуаш шлэныгэллэ зыкъо-мым я Гуэхуеплгыкнэри – шылэцлэ зэхэлхэр псори псалъэпкъхэр е псалъэ псохэр зэхыхьэрэ къэхьуу жыхуалэр – зэрымытэмэмыр, шылэцлэ зэхэлхэр гьэбэгьуа мэхуу нэгьуэщлэ хэклэпэхэмклэ. Лэабжэгуэсэклэ къэхьухэм налуэу ядыболбагуу лэабжэпэхэклэ къэхьухэмрэ лэабжэужькнэ къэхьухэмрэ я бжыгэхэклэ жыжьэрэ-гьу-нэгьуу зэрызэхуэмьдэр: япэреймклэ къэхьухэр зырызыххэмэ, иужьрейхэр – цлэ къэзыгэшлэ лэабжэужьхэр пшлы бжыгэ мэхуу, ауэ абыхэм цлэ куэд къэгэщлэ хужыплэну яхэтыр мащлэщ.

Зэрыгуэзэн псалъэхэр: шылэцлэ, псалъэпкъ зэхыхьэныгэ, конверсие, лэабжэ-ужь, нэхьыбэрэ къызэрыху шылкэ, къытригэзэжыныгэ, лексикэ.

Адыгэбзэ шылэцлэхэм я къэхьуклэ лэужыгьуэхэм шлэныгэллэ зыбжанэ тетхыхьаш, Нэгумэ Шорэ и япэ адыгэ грамматикэм щегэжыауэ иджырей бзэшлэныгэллэхэм я деж къэсу. Абы нэхь хэлхьэныгэ нэхьыбэ хуэзышлэхэм ящышу я цлэ къылуапхьэщ Къумахуэ Мухьэдинрэ [Кумахов 1964] Урыс Хьэтэлийрэ [Урусов 1980].

Цлэмрэ лэжыгэшлэцлэмрэ я къэхьуклэклэ зэрызэшхьэщыкнэри кууэ зэпкърызыха Къумахуэм гу зэрылгытащи, цлэхэр (шылэцлэмрэ пльыфэцлэмрэ) къэгэщлэныным хэмыту жыплэ хьунуш лэжыгэшлэхэм я нэхьыбаплэр къэзыгэхьу лэабжэпэхэр, лэабжэужькнэ къэхьухэри куэд хьуркъым.

Урыс Хь.Щ. и тхылгым къышыхьаш лэабжэпэхэклэ къэхьу закьуэтлэкуэуэхэр, ауэ а шапхэхэри къанэ шымылэу пльыфэцлэщ, шылэцлэу шэч къызытумыхьэжыр зэхуэ- лэабжэпэхэклэ къэхьу зэхуаку псалъэрщ [Урыс 1998: 232]. Нэхь иужьылуэклэ

кыдэкIа лэжыггэм апхуэдэ шапхъэхэр нэхыбэ шыхъуаш: *дэлху, зэдэээкъуэ, зэанээпхъу, зэдэлхузэшыпхъу, зэныбжъэгъу* н. [Урыс 2001: 113].

ЛябжъэгъусэкIа псалгэ къэхуным хуабжъу зимыубгъуами, адреи псалгэ къэхукIэхэм ар ирагъэкъуж. ПсалгэщIэхэр мымащIэу кьохъу, псалгэм папщIэ, псалгэпкъхэр ззыпх морфемэкIа зэхыхъурэ, а зы псалгэпкъым кытригъээжкIэрэ, конверсиекIа, лексикэ IэмалкIа, н.кь.

1. Псалгэ зэхэлхэр кызырыхъур

Псалгэ зэхэлхэр кызырыхъур, щIэныггэлI языныкыуэхэм кызыралыгтэмкIа, псалгэпкъхэр зыхыхъурэщ. А еплыкIэр зэрымыгтэмэм дыдэм гу лыитэгъащ Къумахуэ Мухъедин. ПсалгэпкъитI е нэхыбэ зэхыхъурэ шыIэщIэ мымащIэу кьохъу, желэ абы, ауэ а щIыкIэм кьримыубыдэ нэгъуэщI Iэмалхэри шыIэщ, апхуэдэщ, псалгэм папщIэ, ззыпх морфемэм зэпищIэ псалгэ зэхэлхэр, конверсиер, мыхъэнэм зихъуэжыныггэр, нэгъуэщIхэри [Кумахов 1964: 105–108]. Къумахуэм жыхуиIэ лIэужыгъуэ псоми зэрызурэ адэкIа дакытеувыIэнщ.

1.1. ШыIэцIэрэ лэжыггэцIэрэ я псалгэпкъхэр зэхыхъэныггэ. Мы псалгэщIэ къэхукIа лIэужыгъуэр нэхъ зызыужъа, нэхыбэ дыдэрэ кьаггэсэбпхэм ящыщ. Мы IэмалымкIа къэху псалгэ зэхэлхэр гуп нэхыщхыишу ягуэш:

1) IэщIаггэхэм, лэжыггэ лIэужыгъуэхэм, псэупIэ сыт хуэдэхэм я цIэхэр: *мэзхъумэ (мэз+хъумэн); жэмыш (жэм+шын); сурэттех (сурэт+техын); шынауэ (шыинэ+еуэн), мэкъумэшыщIэ (мэкъумэш+щIэн).*

Мы псалгэ зэхэлъ гупым кыхэбггэщ хъунуш кьалэн яггэзашIэмкIа цIэ кьэзыггэхъуэ лябжъэужьхэм яхуэбггэдэ хъуну нэхыбэрэ узрихъэлIэ компонентхэр:

а) *-щIэ<щIын.* Псалгэм папщIэ, *уанащIэ (уанэ+щIын), шырыкыущIэ (шырыкыу+щIын), сурэтыщI (сурэт+щIын),* н.кь.;

б) *-уэ<еуэн.* Псалгэм папщIэ, *уадауэ (уадэ+еуэн), Iэгуауэ (Iэгу+еуэн), псыхъуэ (псы+хъуэн);*

в) *-зехъэ<зехъэн; -зешэ.* Псалгэм папщIэ, *щIакIуэзехъэ (щIакIуэ+зехъэн), хьэлъэзехъэ (хьэлъэ+зехъэн), хьэлъэзешэ (хьэлъэ+зешэн),* н.кь.;

г) *-хъумэ<хъумэн.* Псалгэм папщIэ, *мэзхъумэ (мэз+хъумэн), хьэсэпэхъумэ (хьэсэпэ+хъумэн);*

д) *-дэс<дэсын.* Псалгэм папщIэ, *кьалэдэс (кьалэ+дэсын), кьуажэдэс (кьуажэ+дэсын), налшыкдэс (Налшык+дэсын).*

2) Предмет зэмылIэужыгъуэхэм я цIэхэр: *пхъэх (пхъэ+пыхын), жьыху (жьы+хун), бгъэхэлу (бгъэ+хэлун), шейщIэт (шей+щIэтын), пцэдэлъ (пцэ+дэлъын), стIолтенхъуэ (стIол+тенхъуэн).*

3) ПыухыкIауэ шымыт гурыуэгъуэхэм я цIэхэр: *пэублэ (пэ+ублэн), пэщыпхэ (пэ+щыпхэн),* н.кь.

4) Я зэхэтыкIэкIэ зи гугъу тщIы псалгэ къэхукIа лIэужыгъуэм хохъэ фразеологизмэхэр (псалгэфэхэр) зи лябжъэу къэхуа псалгэ гупышхуэ. Псалгэм папщIэ, *напэтэх (елъыт: и напэр техын), пцIыупс (елъыт: пцIы упсын), псыхуэлIэ (елъыт: псы хуэлIэн).*

5) Куэд мэхуэ гу псалгэр япэ Iыхъуэ зыхэт, идиоматикэ мыхъэнэ зиIэ псалгэ зэхэлхэм я бжыггэр. Мыхэри идиоматикэхэм кьатепщIыкIащ, еплъ: *гуимыкIыж (си гум икIыжыркъым), гуих (си гур ирихащ), гукъэкI (сигу кьэкIащ), гукъеуэ (си гум кьоуэ), гурыхъ (сигу ирохъ), гущыкI (си гур щыкIащ), гущIэгъу (сигу щIогъу),* н.кь.

1.2. ШыIэцIэмрэ лэжыггэцIэмрэ я псалгэпкъхэр ззыпх элемент -ры-кIэ зэпыщIа хъуныггэ. Псалгэм папщIэ, *кырым (кы+ры+итын), нэрылгагъу (нэ +ры+лгагъу), лъэрыхъ (лъэ+ры+хъын), бгырыс (бгы+ры+исын), бгырыпх (бгы+ры+пхэн), Iэрытх (Iэ+ры+тхын), гъуэгъурыкIуэ (гъуэгъу+ры+кIуэн).*

Мыпхуэдэ псалгэ зэхэлъ языныкыуэхэр фразеологизмэхэм кызырэтепщІыкІам кыыхэкІыу идиоматикэ мыхьэнэ яІэщ. Псалгэм папщІэ, *жьэрыплгэ* (*жьэкІэ манлъэри щытщ*), *цхьэрывэ* (*и цхьэр кьовэ*), *гурыль* (*си гум илгьц*).

1.3. ЛэжыгыэцІэ псалгэпкыыр цІэ псалгэпкыым пыувэныгыэ. Псалгэм папщІэ, *гыбзэ* (*гыын+бзэ*), *гыырнэлу* (*гыын+нэлу*), *кьэкІухьльакуэ* (*кьэкІухьын+льакуэ*).

а) ЛэжыгыэцІэ псалгэпкыым *пІэ* псалгэр кыпоувэри Іуэхугьуэр щекІуэкІ щІыпІэр кьэзыгьэлыагьуэ цІэ зэхэлъ кьоху. Псалгэм папщІэ, *иханІэ* (*ихэн*), *хьунІэ* (*гьэхун*), *еджанІэ* (*еджэн*), *лэжьанІэ* (*лэжьэн*), *тетІысхьэнІэ* (*тетІысхьэн*), *ехынІэ* (*ехын*);

б) ЛэжыгыэцІэ псалгэпкыым *гьуэ* псалгэр кыпоувэри Іуэхугьуэр кыщыху зэманыр кьэзыгьэлыагьуэ цІэ зэхэлъ кьоху. Псалгэм папщІэ, *еджэгьуэ* (*еджэн*), *джэгьуэ* (*джэун*), *лэжьэгьуэ* (*лэжьэн*), *цхьэгьуэ* (*ихэн*), н.кь.

1.4. ЩыІэцІэ псалгэпкыитІ зэхыхьэныгыэ. Псалгэм папщІэ, *адэкуэши*, *анэшыпху*, *мэзджэд*, *хыв*, *фошыгьу*, *унэцІэ*.

Мыпхуэдэ псалгэ зэхэлъхэр кьатохукІ зым адреир игьэбелджылыуэ зэхэт псалгэ зэпхэхэм, абыхэм зыгьэбелджылы псалгэр япэ иту кыщокІуэ.

1.5. ЩыІэцІэ, пльыфэцІэ псалгэпкьхэр зэхыхьэныгыэ. Псалгэм папщІэ, *пльыжь* (*пльы+жьы*), *фызыжь* (*фыз+жьы*), *шыцІэ* (*шы+цІэ*), *ятІэху* (*ятІэ+ху(ы)*).

Мыпхуэдэ псалгэ зэхэлъхэр кьагьэхуу нэхыбэрэ узрихьэлІэ пльыфэцІэхэм ящыщ *жьы*, *цІэ*, *фІы*, жыхуиІэхэр. Иужьрей псалгэм и фонетикэ теплгэм зехуэж: ар зэриух *ы* макьзешэр э-м хуокІуэ, еплъ: *насыпфІэ* (*насып+фІы*), *нэмысфІэ* (*нэмыс+фІы*) [Бижоев 2006: 32].

1.6. ПльыфэцІэ псалгэпкыым щыІэцІэ псалгэпкь кыпыувэныгыэ. Псалгэм папщІэ, *фІыльагьуныгыэ* (*фІы+льагьуныгыэ*), *гьуэжьуз* (*гьуэжь+уз*), *дахэкупсэ* (*кьэкІыгыэцІэцІэ*) (*дахэ+купсэ*).

Иджырейбзэм пльыфэ кьэзыгьэлыагьуэ псалгэр зи пльыфэ кыгьэлыагьуэм и ужь кьытуш кызырэщыкІуэр. Кьэтхьа псалгэ зэхэлъ лІэужьыгьуэм зэрызэхэт Іыхьэхэм я зэкІэлъыкІуэкІэр щынэгьуэщІщ. А щІыкІэм тету кьэхуашъ языныкыуэ щІыпІэцІэхэр, цІыхуцІэхэр, унэцІэхэр. Псалгэм папщІэ, *Дахэпсынэ* (*кьуажьэцІэ*) (*дахэ+псынэ*), *Нэхунэ* (*цІыхубзыцІэ*) (*нэху+нэ*), *Хужьокьуэ* (*унэцІэ*) (*хужь+кьуэ*) [Кумахов 1964: 116].

1.7. ПльыфэцІэхэм я псалгэпкьхэр зэхыхьэныгыэ. Мыпхуэдэ псалгэ зэхэлъхэм етІуанэ Іыхьэу нэхыбэ дыдэрэ хоувэ *жьы* псалгэр. Псалгэм папщІэ, *иньжь* (*ин+жьы*), *цІыкІужь* (*цІыкІу+жьы*), *цхьуэжь* (*цхьуэ+жьы*).

1.8. ПльыфэцІэ, лэжыгыэцІэ псалгэпкьхэр -ры – элементкІэ зэпыщІа хьуныгыэ. Мыпхуэдэ псалгэ зэхэлъхэр куэд хьуркыым. Япэ Іыхьэу абыхэм нэхыбэрэ хэувэу кьэбгьэлыагьуэ хьунуш *псыницІэ* псалгэр. Псалгэм папщІэ, *псыницІэрызекІуэ* (*псыницІэ+-ры+зекІуэн*), *псыницІэрыпсалгэ* (*псыницІэ+-ры псалгэн*), *псыницІэрытх* (*псыницІэ+-ры+тхын*) [Бижоев 2006: 33].

ПсыницІэ псалгэм и пІэ языныкыуэм деж кьоувэ *хуабжь* псалгэр: *хуабжьырыкІуэ*, *хуабжьырыпсалгэ*.

1.9. ЩыІэцІэрэ цІэ мыхьэнэ зыгьуэта ІуэхуцІэ ит зэман гьэпсыкІэ зиІэмрэ зэхыхьэныгыэ. Псалгэм папщІэ, *шыкІуэр* (*шы+кІуэр*), *шылэхьар* (*шылэ+хьар*).

Мы лІэужьыгьуэм кызэщІиубыдэр псалгэ мацІэщ.

1.10. ЩыІэцІэ псалгэпкь кыыхэмыщІыкІаитІ зэхыхьэныгыэ. Псалгэм папщІэ, *мэкумэши* (*мэку+мэши*), *жэц-махуэ* (*жэц+махуэ*), *джэдкьаз* (*джэд+кьаз*), н.кь.

1.11. А зы льябжьэужьым кыгьэхьуа щыІэцІэ псалгэпкь кыыхэщІыкІаитІ зэхыхьэныгыэ. Псалгэм папщІэ, *Іэцэфацэ* (*Іэцэ+фацэ*), *Іэшэлашэ* (*Іэшэ+лашэ*).

1.12. Язэхуэдэныгыэ льябжьэ зэ- зыхэт щыІэцІэ псалгэпкыитІ зэхыхьэныгыэ. Псалгэм папщІэ, *зэи-зэшыпху*, *зэддэзкьуэ*, *зэлІэфыз*.

1.13. Мыхуныгээ аффике зыхэт шылэцлэ псалъэпкытI зэхыхэныгээ. Псалъэм папщIэ, *мыхумыбз, мыч-мыбжэгу*.

1.14. УнэтIыныгээ зэпув кээзыгээляггуэ IуэхуцIэ ит зману гээпсаитым я псалъэпкэхэр зэхыхэныгээ. Псалъэм папщIэ, *кыицIыхэ-ныицIыхэ, кьебэ-небэ, кээдз-нэдз*.

1.15. Шылэцлэ мыхэнэ зыгуэта, ит зману гээпса IуэхуцитI зэхыхэ-ныгээ. Псалъэм папщIэ, *пльыржэсэр, (плын+жээн), Iуэрвэр (Iуэн+кээвэн), дэрб-зэр (дэн+бзэн), гыырбжэр (гыын+бжэн)*.

1.16. Шылэцлэ мыхэнэ зыгуэта, кээкIуэну зманым ит IуэхуцитI зэхыхэныгээ. Псалъэм папщIэ, *тепIэницIэлэтын (тепIэн+ицIэлэтын), шхын-фэн (шхын+эфэн), вэнсэн (вэн+сэн)*.

1.17. Зыгээбелджылы псалъэм кыитригээзжу атрибутив комплекситI зэхыхэныгээ. Псалъэм папщIэ, *пхээцхээмыцхээ (пхээцхээ<пхээ+ицхээ+мыцхээ<мы+ицхээ); кланэляпэ (кланэ<кIэ+пэ+ляпэ<лээ+пэ)*.

1.18. Ягээбелджылы псалъэм кыитригээзжу атрибутив комплекситI зэхыхэныгээ. Псалъэм папщIэ, *нэфI-ней (нэфI<нэ+фIы+ней<нэ+Iей)*.

1.19. ЕтIуанэ Iыхэр зи щхэ хущыт псалъэщ, япэ Iыхэр кээзыгээху льябжээгусэр щIыгущ, ауэ апхуэдэ теплээ иIуэ и закүүэ кьягээсэбпыркыым. Псалъэм папщIэ, *закүүэ-тIакүүэ (тIакүүэ<тIу+күүэ)*.

1.20. Япэ Iыхэм етIуанэ Iыхэм шыщ хэтц, ауэ апхуэдэм деж мыхэнэ щхэхуэ иIэккыым. Псалъэм папщIэ, *хэIуицIыIу (ицIыIу)*.

1.21. ЕтIуанэ Iыхэм япэ Iыхэм шыщ хэтц, ауэ мыхэнэ щхэхуэ иIэккыым. Псалъэм папщIэ, *ныкүүэдыкүүэ (ныкүүэ)*.

1.22. Мыхэнэ зимыIэ компонентитI, япэ компонентыр зэриух макъ дэкIуашэм е пычыгүүэм IыхытIми кыищыитригээзжу, зэхыхэныгээ. Псалъэм папщIэ, *хуэмэ-бжыымэ, бэIу-тIэIу, чэху-мэху*.

1.23. Мыхэнэ зимыIэ компонентитI, япэ компонентым и япэ пычыгүүэм IыхытIми кыищыитригээзжу, зэхыхэныгээ. Псалъэм папщIэ, *йыху-йыбжэ*.

1.24. МакъзыпэщIыж псалытI, зэриух макъ дэкIуашэм е пычыгүүэм кыитригээзжу, зэхыхэныгээ. Псалъэм папщIэ, *кIыкь-сыкь, кIы(p)гь-сы(pгь), пыху-сыху, быргь-сыргь*.

Шылэцлэ зэхэлхэр псалъэпкэхуэ зэхыхэкIэрэ кыищыихукIэ, фонетикэ илэныкүүэкIэ зэхуэжIыныгээ зэмылIуужыгүүэхэр йокIуэкI [Кабардино-черкесский язык 2006: 114].

2. ЛьябжээгусэкIэ шылэцлэхэр кээхуныгээ

ИщхэкIэ зэрыщыжитIащи, адыгэбзэ шылэцлэхэр кээхуным льябжээпэхэм хашIыхышхуэ шылэккыым. Льябжээужхэр абы и лэныкүүэкIэ нэх кьягээсэбэн, а Iэмалым псалъэпкэ зэхыхэкIэ шылэцлэ кыищыитригүүэм хуэдэу бзэм зыщыиубгүүаи. Кээтхыищ шылэцлэ кээгээщIыныкIэ зэфIэкI зиIэ льябжээужхэр.

2.1. -гээ. Льябжээужь -гээ-м цIэ псалъэпкэхэмрэ масдар гээпсыкIэхэмрэ кьатрегүүэкI зи мыхэнэр мыпыухыкIа шылэцлэхэр. Псалъэм папщIэ, *цIыхугээ (цIыху+-гээ), лIыгээ (лIы+-гээ), дахагээ (дахэ+-гээ), гээсэнIыгээ (гээсэн+-гээ), бэнэныгээ (бэнэн+-гээ)*.

Льябжээужь -гээ-м кыигээхуэ шылэцлэхэм яхэггээгуэщэн хуейккыым мыпхуэдэ цIэ мыхэнэ зыгуэта псалъэхэр: *тхыгээ, (тхэн), гээтIылыгээ (гээтIылын), бзыгээ (бзын), тыгээ (тын), бжыгээ (бжын)*.

ЛэжыгээцIэ псалъэпкэхэм кьатехукIа апхуэдэ псалъэхэми яIэр мыхэнэ мыпыухыкIащ, ауэ мыхэр я кээхукIэкIэ блэкIа зманым ит IуэхуцIэхэм епхаш: *тхыгээ <ятха; кээкIыгээ<кээкIа; вагээ<ва, н.кь*.

Зи гугүүэ тцIыхэм апхуэдэ кьэжыапIэ зэралэр кIахэбзэм (адыгеибзэм) нэрыльягүүэ ещI – а бзэм хума шыхуаш пасэррей гээпсыкIэхэр. Адыгеибзэм *тхыгээ*

псалъэм хуэдэхэр макъ зэхэтыкIэкIэ тохуэ IуэхуцIэ блэкIа зэманым итхэм. Еплъ, псалъэм папщIэ, адыгеибзэ псалъэхэм: *тхыгъэ* – 1) тха, ятха; 2) дэ *тхыгъэ* жыхуэтIэр; *къэкIыгъэ* – 1) къэкIа; 2) дэ *къэкIыгъэ* жыхуэтIэр.

2.2. -агъ. Лъабжьэужь *-агъ*-м плъыфэцIэ псалъэпкъхэм къатрегъэкI предметым епхауэ шымытыж нэцэнэ кызырыкI щыIэцIэхэр. Псалъэм папщIэ, *лъагагъ* (*лъагэ*), *кIыхьагъ* (*кIыхь*), *бгъуагъ* (*бгъуэ*). Урыс Хь. Щ. кызырилъыгтэмкIэ, мыбдеж щыIэр *-гъэ* лъабжьэужьым и вариантщ, *-э-р* пыхуауэ, икIи абы кыгъэалъагъуэр кызытекI псалъэпкъым кыIуатэ шытыкIэм и степенщ [Урыс 2001: 113].

2.3. -кIэ. Мы лъабжьэужьыр лэжыгъэцIэм поувэри къегъэхуэ хьэл мыхьэнэ зиIэ щыIэцIэхэр. Псалъэм папщIэ, *жыIэкIэ* (*жыIэн*), *дыхьэшхыкIэ* (*дыхьэшхэн*), *лэжьэкIэ* (*лэжьэн*).

2.4. -гъу. Лъабжьэужь *-гъу*-м лэжыгъэцIэ, цIэ псалъэпкъхэм щыIэцIэхэр къатрегъэкI, IуэхуцIэгъу, лэжыгъэкIэ, IэщIагъэкIэ, псэукIэкIэ уэщхь, къокIуалIэ мыхьэнэ къарыкIыу. Псалъэм папщIэ, *ныбжьэгъу* (*ныбжьэ+гъу*), *гъунэгъу* (*гъунэ+гъу*), *къуажьэгъу* (*къуажьэ+гъу*), *лэжьэгъу* (*лэжьэн+гъу*).

ЗыгуэркIэ зэпыщIа, зэщхь, зэтэхуэ цIыхухэр къэзыгъэалъагъуэ щыIэцIэ къохуэ лъабжьэужьым нэмыщI лъабжьэпи псалъэпкъым пыувэкIэрэ. Лъабжьэпэу апхуэдэм деж къакIуэр зыгъэзэж-зэдай мыхьэнэ зиIэ зэ-рщ. Псалъэм папщIэ, *зэ-малъхьэгъу* (*зэ+малъхьэ+гъу*), *зэнысэгъу* (*зэ+нысэ+гъу*), *зэныбжьэгъу* (*зэ+ныбжьэ+гъу*) [Кабардино-черкесский язык 2006: 115].

2.5. -й. Мы лъабжьэужьым жыгъыцIэхэр къегъэхуэ. Псалъэм папщIэ, пыкIэ зиIэ жыгхэм я цIэр а пыкIэм зэреджэм къытокI, еплъ: *дэ* – *дей*, *кхъужь* – *кхъужьей*, *мыIэрысэ* – *мыIэрысей*, *зэрыджэ* – *зэрыджей*.

ПыкIэ зимыIэ жыг языныкыуэхэм я цIэхэр къохуэ а жыгхэм кыыхащIыкI гуэрым и цIэм а лъабжьэужь дыдэр пыувэкIэрэ, щапхъэ: *уэздыгъей* (*уэздыгъэ+-й*), *Iэней* (*Iэнэ+-й*), *бжей* (*бжэ е бжы+-й*).

Географием ехьэлIа цIэ куэдым хэтщ *-й* лъабжьэужьыр: *Къэбэрдей* (*Къэбард+-й*), *Урысей* (*Урыс+-й*), *Джылахьстэней* (*Джылахьстэн+-й*), н.къ. Адыгэ жылагъуэхэм я нэхьыбапIэм я цIэхэр къытекIыу шытащ къуажэпщым и цIэм е и унэцIэм, псалъэм папщIэ, *Анзорей* (*Анзор унэцIэм къытокI*), *Хьэтуей* (*Анзор Хьэту* и цIэм къытокI, къуажэ зэгъунэгъуитIым я цIэр зэтемыхуэн папщIэ, зым унэцIэр, адрейм цIэр фIашагъэнуш), *Инарыкыуей* (*Инарокыуэ унэцIэм къытокI*), *Ислъамей* (*Ислъам цIэм къытокI*), н.къ. Хуэбгъэфашэ хьунуш мы цIэхэмрэ унэцIэхэмрэ япыувэр мылъабжьэужь, атIэ *еин* лэжыгъэцIэм къытекI IуэхуцIэу, псалъэм папщIэ, *Хьэтуей* – *Хьэту+ей*. Апхуэдэу щытмэ, мыпхуэдэ цIэ унейхэр псалъэ зэхэлъу бжын хуейщ, нэхьапэкIэ къыдэкIа грамматикэхэм абы теухуауэ ятхым къытекIауэ [Бижоев 2006: 37].

Лъабжьэужь *-й-кIэ* къохуэ шыгъын, лъытIэгъэн гуэрхэм я цIэхэри: *цей* (*цы+-й*), *лъей* (*лъэ+-й*).

2.6. -щ. ЦIэ псалъэпкъхэм *-щ* лъабжьэужьым къатрегъэкI щIэтыпIэ, щIэлъыпIэ, щыIэпIэ мыхьэнэ зиIэ щыIэцIэхэр: *джэдэщ* (*джэд+-щ*), *жэмэщ* (*жэм+-щ*), *уIэгъэщ* (*уIэгъэ+-щ*), *мэкъуэщ* (*мэкъу+-щ*), *хьэщIэщ* (*хьэщIэ+-щ*), *сымаджэщ* (*сымаджэ+-щ*).

2.7. -кIуэ. Мы лъабжьэужьым къегъэщI цIыхухэр я IэщIагъэкIэ къэзыгъэалъагъуэ щыIэцIэхэр: *тхакIуэ* (*тхэн+-кIуэ*), *еджакIуэ* (*еджэн+-кIуэ*), *лэжьакIуэ* (*лэжьэн+-кIуэ*), *къэкIухьакIуэ* (*къэкIухьын+-кIуэ*), *хьуницIакIуэ* (*хьуницIэн+-кIуэ*).

2.8. -лъэ. ЦIэ псалъэпкъхэм *-лъэ* лъабжьэужьым къатрешIыкI псалъэпкъым зи цIэ кыыхэщым и илъыпIэ, хьумапIэ мыхьэнэ зиIэ щыIэцIэхэр. Щапхъэхэр: *тхыльы-лъэ* (*тхыль+-лъэ*), *ахьшалъэ* (*ахьшэ+-лъэ*), *фошыгъулъэ* (*фошыгъу+-лъэ*).

2.9. -мэ. Зэрабж бжыгъэцIэхэм *-мэ* лъабжьэужьыр япоувэри къохуэ *цимэ* (*цы+-мэ*), *плимэ* (*плы+-мэ*) псалъэхэр.

2.10. -дэ. Мы лъабжьэужьыр хэтщ Iэмэпсымэхэм я цIэхэм: *уадэ* (*уэн+-дэ*), *Iэдэ* (*еIэн+-дэ*), *джыдэ*.

2.11. -хуэ. Лъабжьэужь -хуэ – м лэжьыгъэцIэхэм щыIэцIэхэр къатрещIыкI, «зыгуэрым къыдэхуа», «зыгуэрым щыщ Iыхьэ» мыхьэнэ яIэу: *унсахуэ* (*унсэн+хуэ*), *бзыхьэхуэ* (*бзын+хуэ*), *ихахуэ* (*ихэн+хуэ*).

2.12. -у. Мыбы псалъэ куэд къыгъэхуркъым, зыбжанэ хьууэ аращ ар зыхэт щыIэцIэхэр: *псэу* (*псэ+-у*), *пкъэу* (*пкъэ+-у*), *чэу* (*чэ+-у*).

2.13. -блэ. Мыхьуныгъэ мыхьэнэ зиIэ мы лъабжьэужьри куэдрэ къагъэсэбпхэм ящыщкъым. Щапхьэхэр: *гъаблэ* (*гъэ+-блэ*), *ныбаблэ* (*ныбэ+-блэ*).

2.14. -жьей. Мыбыи зымащIэрэщI узырырихьэлIэр: *джэджьей* (*джэд+-жьей*), *щIэжьей* (*щIэ+-жьей*), *кхьуафэжьей* (*кхьуафэ+-жьей*), *шынакьжьей* (*шынакь+-жьей*), *гынжьей* (*гын+-жьей*).

2.15. -шхуэ. Гъэинын мыхьэнэ зиIэ -шхуэ лъабжьэужьымкIэ цIэ псалъэпкъхэм щыIэцIэхэр къатокI: *адэшхуэ* (*адэ+-шхуэ*), *анэшхуэ* (*анэ+-шхуэ*), *сэшхуэ* (*сэ+-шхуэ*), *Iэпхьуамбэшхуэ* (*Iэпхьуамбэ+-шхуэ*), *еджагъэшхуэ* (*еджа(гъэ) + -шхуэ*), *дзыгъуэшхуэ* (*дзыгъуэ+-шхуэ*), *тыкуэнышхуэ* (*тыкуэн+-шхуэ*).

2.16. -лэ. Мы лъабжьэгъусэм зэрабж бжыгъэцIэхэм къатрещIыкI кIыхьагъ мыхьэнэ зиIэ щыIэцIэхэр. Щапхьэхэр: *залэ* (*зы+-лэ*), *тIалэ* // *тIуалэ* (*тIу+-лэ*), *щалэ* (*щы+-лэ*).

Нэхьыбэрэ къагъэсэбп зы-м щегъэжьауэ тху-м нэс къатекI апхуэдэ псалъэхэр.

2.17. -гъуэ. Мыхьэнэ пыухыкIа зиIэ щыIэцIэхэм мы лъабжьэгъусэм къатрегъэпщIыкI мыпыухыкIа мыхьэнэ зиIэ щыIэцIэхэр: *хуцхьуэгъуэ* (*хуцхьуэ+-гъуэ*), *Иуэхугъуэ* (*Иуэху + -гъуэ*), *къэралыгъуэ* (*къэрал + -гъуэ*).

2.18. -хьуэ. ЦIыху IэщIагъэ къэзыгъэлыагъуэ щыIэцIэхэр цIэ псалъэпкъхэм къатрегъэкI -хьуэ лъабжьэужьым: *Iэщыхьуэ* (*Iэщ+-хьуэ*), *бжьсахьуэ* (*бжьсэ+-хьуэ*), *джэдыхьуэ* (*джэд + -хьуэ*), *шыхьуэ* (*шы + -хьуэ*).

2.19. -пхьэ. ЩыIэцIэ, лэжьыгъэцIэ псалъэпкъхэм -пхьэ лъабжьэужьыр япоуври къохьу мурад гуэр е Iэмэпсымэ, зэрылыащэ гуэр къэзыгъэлыагъуэ щыIэцIэхэр: *жылэ – жыланпхьэ*, *джанэ – джананпхьэ*, *бзын – бзылпхьэ*.

2.20. -пс. Зы щыIэцIэм нэгъуэщI щыIэцIэ къытрегъэкI -пс лъабжьэужьым: *лэ – лэпс*, *цхьэ – цхьэпс*, *данэ – данэпс*, *плIэ – плIэпс*.

2.21. -гу. Мы лъабжьэужьым щыIэцIэ псалъэпкъ зыбжанэм псалъэцIэхэр къатрегъэкI: *щIы – щIыгу*, *уэ – уэгу*, *Iэ – Iэгу*, *лэ – лэгу*, *нэ – нэгу*, *бгъэ – бгъэгу*.

2.22. -пкъэ. Мыр зыпыт щыIэцIэ псалъэпкъхэм къагъэлыагъуэ мэкьумэщI къэкIыгъэ гуэр щыIуахьыжа, зытета щыпIэ. Щапхьэхэр: *гуэдзыпкъэ* (*гуэдз + -пкъэ*), *нартыхупкъэ* (*нартыху + -пкъэ*), *сэхураныпкъэ* (*сэхуран + -пкъэ*).

2.23. -фэ. Зы щыIэцIэм нэгъуэщI щыIэцIэхэр къытохьукI, лъабжьэужь -фэ пыувэкIэрэ: *уз – узыфэ*, *Иуэху – Иуэхуфэ*, *псалъэ – псалъафэ*.

3. НэгъуэщI псалъэ лъэпкъыгъуэхэр щыIэцIэм хуэкIуэныгъэ

ЛэжьыгъэцIэ гъэпсыкIэхэм (ИуэхуцIэм, унафэ тешэм, инфинитивым), плыфэцIэхэм цIэ мыхьэнэ ягъуэтурэ щыIэцIэ мэхьухэр [Кабардино-черкесский язык 2006: 117].

ЩыIэцIэ классым хыхьа нэужь, лэжьыгъэцIэу щыта псалъэхэм лэжьыгъэ къамыгъэлыгъуэжу предмет мыхьэнэ къащтэ, цIэхэм хуэдэу захьуэж, псалъэухам субъект-объект къалэнхэр шагъэзащIэ. Щапхьэхэр:

ИуэхуцIэхэр: *пльыр* «жэщ хьумакуэу» < «зыгуэр зыгъэхьу»; *пхыр* «зэкIуэцIыпха гуэр».

унафэ тешэ: *къэшыхь* «хьэуан лIэужьыгъуэ» < зыгуэр къишыхьыну унафэ»; *къитхь* «щIыр зэрагъэщабэ Iэмэпсымэ» < зыгуэр къритхьыну унафэ; *лбахьэ* «лэхьу» < зыгуэр илэхьэну унафэ.

инфинитив: *бгъэн* «унащхьэ, псэуалъашхьэ зэрыщIауфэ къамыл с.ху.» < «унэм и щхьэр щIэуфэн, абы къамыл с.ху. тельхьэн»; *гъэсын* «пхьэ, фIамыщI с.ху.» < «мафIэм зыгуэр егъэсын».

Шыфэццэ цлэ уней куэд пльыфэццэхэм кьатехьуклауэ шыфэцц. Псалъэм папщлэ, *Хужь* цыхубзыццлэр *хужь* пльыфэццлэм кытокI. *Пагуэ, Наццхуэ* цлэхэр цыхухьуми цыхубзми флэщ, мыбыхэми апхуэдэщ я хэКыпIлэр.

Сыт хуэдэ пльыфэццлэри предмет мыхьэнэ илэу кьэбгьэсэбэпыфынущ. Апхуэдэу пщлэ шыхьур шыфэццлэр дагьэхуу пльыфэццлэр абы и пIэ шиувэрщ. Кьы-хэгьэщыпхьэщ пльыфэццлэр абдеж шыфэццлэ зэрыщымыхьур. Псалъэм папщлэ, *Нэхьыщлэри дахэКейиц, ауэ нэхьыжьым дахагьэкIэ цыфыхьэнужьым* (КIэрашэ Т.) Мы псалъэхуам хэт *нэхьыщлэ, нэхьыжь* пльыфэццлэхэр кыщыгьэсэбэпащ *шыпхуэ е пцэщэ* шыфэццлэхэм я пIэкIэ [Грамматика 1970: 85]. Иджыри зы шапхэ кьэтхьынщ: *Нэхьыжьыр цыгуэмэ, нэхьыщлэм и мыгьуэцц* псалъэхуам кыщыкIуэ *нэхьыщлэ, нэхьыжь* пльыфэццлэхэр зи пIэкIэ кьагьэсэбэпа шыфэццлэхэр нэхь кьэгьуэ-тыгьуейми, абы кьыхэкIкIэ цлэ мыхьэнэр нэхь белджылыуэ кьыхэщми, ахэр шыфэццлэ хьуауэ кьэпллыгьтэ хьунукьым [Кумыкова 2011: 137].

Иджы ди тхыгьэм кьрыкIуа гупсысэхэр кьызэщлэцкьуэжмэ, дызыхуэКIуэр мыращ.

1. Адыгэбзэ шыфэццлэхэр гупитI ипщIыкI мэхуэ я зэхэлъыкIэкIэ – псалъэ зэхэлрэ псалъэ кьызэрыкIуэу.

2. Псалъэ зэхэлхэр Iэмал зэмылIэужьыгьуэхэмкIэ кьохьу: псалъэпкьхэр зэхьыэурэ кьэхьум нэмыщI, шыфэцц зэзыпх элементхэр хэту кьэхьуахэр, конверсиер, мыхьэнэм зихьуэжьыныр, нэгьуэщIхэри. Мы Iуэхугьуэм зэманьфI ипэкIэ тепсэлъыхьауэ шытащ Кьумахуэ М. I., ауэ зэса еплъыкIэжьыр IэщIыб зымыщIыф щIэныгьэллэхэм ноби ар кьабыл яхуэщIыркьым.

3. ЛъабжьэгьусэкIэ кьэхьу шыфэццлэхэм ящышу закьуэтIакьуэххэщ лъабжьэпэ зыпыувэхэр. Нэхь зэмылIэужьыгьуэщ шыфэццлэ кьэзыгьэщI лъабжьэужьхэр, ауэ мыбыхэм я нэхьыбэм шыфэццлэу кьагьэхьур куэд хьуркьым.

4. ГупитI зи цлэ кьитIуам кьапощхьэхукI нэгьуэщI псалъэ лъэпкьыгьуэу (лэжыгьэццлэ, Iуэхуццлэ) шыфэццлэ хьухэр.

ТегьэщIапIэ хьуа литературэр

1. *Бижоев Б.Ч.* Грамматические и лексико-фразеологические проблемы кабардино-черкесского языка. Нальчик: Издательский центр Эль-Фа, 2006. 352 с.

2. *Грамматика* кабардино-черкесского литературного языка. Ч. I. Фонетика и морфология. М.: Наука, 1970. 215 с.

3. *Кабардино-черкесский язык* в 2-х т. Т. 1. Создание письменности, фонетика и фонология, морфология и синтаксис. Нальчик: Издательский центр Эль-Фа, 2006. 549 с.

4. *Кумахов М.А.* Морфология адыгских языков. Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство, 1964. 272 с.

5. *Кумыкова Д.М.* К вопросу субстантивации прилагательных в кабардино-черкесском языке // Известия Кабардино-Балкарского научного центра РАН. 2011. № 4 (42). С. 136–140.

6. *Урусов Х.Ш.* Морфемика адыгских языков. Нальчик: Эльбрус, 1980. 402 с.

7. *Урыс Хь.Щ.* Адыгэ грамматикэ. Фонетикэ. Морфонемикэ. Морфонология. Налшык: Эльбрус, 2001. 232 н. (Урусов Х.Ш. Кабардино-черкесская грамматика. Фонетика. Морфонемика. Морфонология. Нальчик: Эльбрус, 2001. 232 с.).

ПРОДУКТИВНЫЕ И НЕПРОДУКТИВНЫЕ СПОСОБЫ ОБРАЗОВАНИЯ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В КАБАРДИНО-ЧЕРКЕССКОМ ЯЗЫКЕ

Бижоев Борис Чамалович, доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник сектора кабардино-черкесского языка, Институт гуманитарных исследований – филиал Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук» (ИГИ КБНЦ РАН), kbigi@mail.ru

Статья посвящена анализу всех способов производства имен существительных, как продуктивных, так и малопродуктивных. Основное отличие именного словопроизводства от глагольного заключается в том, что в последнем случае преобладает аффиксальный, а именно префиксальный способ – при помощи глагольных префиксов (превербов) образуется подавляющее большинство глаголов. У имен, наоборот, каждый из аффиксов (это в основном, суффиксы) производит небольшое количество имен. Здесь наиболее распространенный способ – это основосложение. В работе выявлено, основы каких именно частей речи сочетаются чаще всего при производстве существительных. Не обделены вниманием такие пути обогащения лексики языка, как конверсия, сложение с редупликацией частей первого или второго компонента. Все случаи снабжены наглядными примерами.

В работе вслед за М.А. Кумаховым продемонстрировано на наглядных примерах, что доминирующая точка зрения о том, что сложные существительные образуются исключительно путем осново- или словосложения не соответствует действительности, пути производства подобных имен существительных более разнообразны. Среди аффиксальных способов наблюдается явная диспропорция между префиксальными и суффиксальными именами существительными: если первых считанные единицы, то последние довольно многочисленны, при этом суффиксов, производящих имена, десятки, однако по-отдельности лишь редкие из них можно назвать продуктивными.

Ключевые слова: имя существительное, основосложение, конверсия, суффикс, продуктивный способ, редупликация, лексика.

PRODUCTIVE AND NON-PRODUCTIVE METHODS OF EDUCATION OF SUBSTANTIAL NAMES IN THE KABARDINO-CIRCASSIAN LANGUAGE

Bizhiov Boris Chamalovich, Doctor of Philology, Leading Researcher of the of Sector of Kabardino-Circassian language of the Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences» (IHR KBSC RAS), kbigi@mail.ru

The article is devoted to the analysis of all methods of producing nouns, both productive and unproductive. The main difference of nominal word production from the verbal is that in the latter case the affixal, namely the prefixal way prevails – with the help of the verb prefixes (preverbs) the vast majority of verbs are formed. Names on the contrary, each of the affixes (this is mainly suffixes) produces a small number of names. Here the most common way is the baseline. The work revealed the basics of which parts of speech are most often combined in the production of nouns. Such ways of enriching the vocabulary of the language, such as conversion, addition with the reduplication of parts of the first or second component, are not deprived of attention. All cases are provided with illustrative examples.

In the work after M.A. Kumakhov demonstrated in illustrative examples that the dominant view that complex nouns are formed solely by the basis or phrase is not true, the ways of producing such nouns are more diverse. Among affixing methods, there is a clear disproportion between prefix and suffix nouns: if the first ones are very few, the latter are quite numerous, while there are dozens of suffixes, but only rarely can they be called productive ones.

Keywords: noun, fundamentals, conversion, suffix, productive way, reduplication, vocabulary.

DOI: 10.31007/2306-5826-2019-3-42-107-114